

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan-Jun 2016, pp08-29

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2016ء، مسلسل شمارہ 1

☆ ڈاکٹر نوید شہزاد

پنجابی گیتاں راہیں پنجاب دے آنکھی سورے

Abstract

This article sheds light on the efforts of freedom fighters of the Punjab who resisted against the loot and plunder of the innadors. The Punjabi folk songs are replete with praises which portray them as National Heroes. The article focuses the issue of nativity and natives in the occupied Punjab with special reference to the British Rule through oral history of the Punjab.

دیس پنجاب دی دھرتی مڈھ قدیموں ای واہرواں دے حملے سہندی آئی اے۔ آنکھی پنجابی سورے اپنی ماں دھرتی دی لچ پالن لئی سینے تان کے دھاڑویاں اگے کھلو جان دے سن۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری لکھدے نیں:

”تاریخ دسویں اے پئی دراوڑ، آریہ، یونانی، سفید ہن، محمد بن قاسم، غزنوی، غوری، قطب الدین ایبک، مغل، نادر شاہ درانی تے احمد شاہ ابدالی پنجاب راہیں ہندوستان وچ داخل ہوئے۔ ایہناں نال سبھ توں پہلاں پنجابیاں نے ٹکرائی تے ایہناں داز ورتوڑیا۔ ایہناں دے نت دیہاڑے ہلیاں تے جنگاں پاروں پنجاب دے وسینک اپنے پتران نوں جمدیاں ہی اک ہتھ ہل تے دوجے ہتھ تلوار پھڑا دیندے سن۔ ایہو وجہ اے پئی جنے جیالے گھبرو، چوڑیاں ہکاں والے بہادر تے سورے پنجاب دی دھرتی دی لکھ وچوں جے نیں کسے ہور علاقے وچ پیدا نہیں ہوئے۔ تاریخ دے ورقیاں اتے اوہناں سورمیاں دی بہادری دے کارنامے سنہری حرفاں وچ لکھے ملدے نیں۔“ (1)

پنجاب دا چپا چپا دھرتی ماں دے ایہناں آنکھی پتران دی رت نال اج وی مہک رہیا اے تے اج وی دیس پنجاب دا آنکھی گھبروا پئی دھرتی ماں دا سرکھی کھلوتا اے، کیوں جے آنکھی پتران دی اکھ دا قصہ اوہناں دے اپنے منہوں انج اے:

”اسیں گھبرو پیت پنجاب دے ساڈے شیراں ورگے ناں

اسیں جے بے غیرت ہووے ساڈے ددھ نہ بخشے ماں

جس موت کولوں جگ سہمدا اوہ ساڈی معشوق

سانوں نین نشیلے جاپدے تیری دونالی بندوق

اوہ دھرتی سونا اگلے ساڈے بل وگدے جس تھان“ (2)

غلامی بھانویں کسے بندے دی یا کسے قوم دی ہووے اوہنوں کوئی وی دلوں نہیں قبولدا۔ ہاں ایہ ممکن اے پئی ملیجیاں قوماں وچوں اک وکھری گل اے کہ کجھ بے وس لوک اپنے جتے غلامی دے حوالے کردیوں تے کجھ:

”باغی اپنے لہوناں دھوندے، داغ غلامی دے“ (3)

سوائے اک ادھ دے گھٹ ودھ پنجاب دے سارے آنکھی سورمیاں دا عہد انگریز راج بن دا اے۔ انگریز، مغلیہ راج نوں مکا کے ایسٹ انڈیا کمپنی راہیں برصغیر پاک و ہند اتے قابض ہو یا سرفراز قاضی موجب:

”ایسٹ انڈیا کمپنی انگریز دی تجارتی کمپنی سی جیہنے ہولی ہولی ہندوستان تے اپنی تہذیب تے حکومت دے پنچے

ڈونگھے گڈ لئے۔ سراج الدولہ دے قتل نے بنگال وچ انگریزاں نوں مضبوط بنادتا۔ نظام الملک دی موت نے

نادر شاہ لئی ای نہیں بلکہ انگریزاں لئی وی ہندوستان دے دروازے کھول دتے۔۔۔ ہولی ہولی ایہ تجارتی کمپنی

1857ء وچ ملک دی حکمران بن گئی تے 1958ء وچ ایہ حکومت برطانیہ دے تاج دے ماتحت ہو گئی۔“ (4)

انگریز راج آیاتاں پنجاب وچ وی آزادی دی جنگ لڑی گئی کیوں جے:

”اس خطے دے مسلمان حریت پسند انگریز نوں کافر سمجھدے سن ظالم سمجھدے سن تے اس کر کے 1857ء دی

جنگ آزادی دے دوران انگریز نوں بھرتی تے سامان جنگ (گھوڑے وغیرہ) دین توں انکاری سن۔“ (5)

آنکھی سورمیاں دی ایہ لڑائی نہ تے کوئی سوچیا سمجھیا منصوبہ سی تے نہ ای ایہ اقتدار یا مفادات دی جنگ سی بلکہ ایہ اوس ماحول دی جمی جائی راند سی جس وچ پولیس بندیاں نوں جنگلی جنوراں وانگر چیر پھاڑ رہی سی۔ ہندو نیپے پنڈ پٹڈ تے گراں گراں دوکانداریاں چکا کے بہہ گئے سن۔ جاگیرداراں دے لاڈ لے چھو کرے کساناں دیاں عزتاں نال کھیڈ رہے سن، وڈیرے سرکار دی چھتر چھانویں غریبیاں دا حق کھاون تے تلے ہوئے سن۔ ہورتے ہور جدوں آنکھاں والیاں ایہ تکیا پئی گورے اوہناں دی ماں دھرتی دیاں ونڈیاں پاپا غداراں نوں بخشی جا رہے نیں تے فیر ایہ ہوندا سی پئی بانہواں والے وڈ مارتے اتر آؤندے سن۔ گوریاں اک ہور چال چلی تے ایہناں آنکھی پُڑاں تے دھرتی ماں دے گہنیاں نوں ”ڈاکو“ دانان دتا حالاں جے ایہ تے امن دے راکھے سن:

”اسیں پتر پنجاب دے آنکھی، تے راکھے امنان دے“ (6)

انج تے سردار غلام حیدر راٹیں (جیہد اذکر گاونان وچ نہیں ملدا) ورگے کئی آنکھی سورمے پتر نیں جیہناں اپنی جان تلی تے دھر کے اپنی دھرتی دی راکھی کیتی پراتھے اسیں صرف اوہناں بارے گل کراں گے جیہناں دا اذکر گاونان وچ آیا اے۔ آؤ ایہناں دے وکھو وکھ مہاندے تکرے ہاں۔

احمد خاں کھرل:

رائے احمد خاں کھرل دھرتی ماں دارا کھاتے آنکھی سورمے 1857ء دی جنگ آزادی ویلے پنجاب دے ضلع ساہیوال (مٹکمری) اندر اس شیر

پتر نے گوگیرہ شہر دی جیل بھن کے قیدیاں نوں چھڑ والیا سی۔ اسٹنٹ کمشنر برکلے دا ایہ ڈھنگ سی کہ اوہ پنجاب دے سورمیاں توں اوہناں دیاں گھوڑیاں

زبردستی لیند اسی پر اوہنوں کیہ پتہ کہ ایہ اپنیاں جاناں تاں دے سکدے نیں پر گھوڑیاں نہیں۔ ایہ تے اوہناں دے اوکھے سوکھے ویلے دیاں بجن سن، ایہناں نال اوہناں دیاں آناں شاناں سن۔ انگریز برکلی نے رائے احمد خاں کھرل نوں بھیرا ڈرایا دھمکا یا پر احمد خاں کھرل بھلا دھمکیاں توں ڈرن والا سی۔ شیر دے جیرے والے کھرل نے آکھیا:

”راٹھاں دا پتہ لگ جاسیا، انگریز برکلی،

جس ویلے نکلے وچ میدان

خان احمد راوی والے راٹھاں نوں آکھے،

اپنے اگے انگریز مارن کم آسان“ (7)

رائے احمد خاں کھرل نے انگریز اس نال متھالائی رکھیا۔ جدوں تک اوہدے بت وچ ساہ رہے اوہوں تک گورے سکھ دا ساہ نہ لے سکے۔ انج انکھی پتر امر ہو گیا، اپنی دھرتی ماں دی آن توں جان وار گیا تے نال نال چاہیواناں نوں جھورے وی دے گیا:

”احمد خاں شہید ہو یا، خلقت نوں تلیوں لگی چوٹیوں نکلی اے مار بھڑکارے

فقیر آہندا اے، میں اوہنوں انکھی نہیں سمجھدا،

جیہڑا احمد خاں دادکھ و سارے

راٹھتاں اوہنوں آہناں، جیہڑا کیتی ہوئی گل توں سر چاوارے“ (8)

آخر وچ ایہناں کیہ:

”تیرے ورگے جے جم دیاں مانواں، غیراں دے نہ پیر جم دے“ (9)

بھان سنگھ:

بھان سنگھ فیروز پور دے اک پنڈ ”بوٹراں“ دارہن والا سی۔ ایہ سوہنا تے بھرویں جے والاٹھ مار گھبروسی۔ بھان سنگھ بارے ایہ بول ویکھو:

”دھوڑ وانگ بدل دے اڑدی، جدوں جٹ ڈانگ ماردا

لوکو!۔۔۔ بھان سنگھ سورے نوں، کوئی روکو“ (10)

اقبال اسد لکھدے نیں:

”اس ڈانگ مار کے سنڈھے دی لت بھن چھڈی سی اوہدے اکو وار نال سر کھنکھڑیاں ہو جایا کر داسی۔ اوہ

کھوپڑیاں بھن دینداسی۔ بھان سنگھ دی جائیداد ضبط کر لئی گئی سی۔ اوہنوں پولیس نے بے گھر کر چھڈیا سی۔

فیروز پور، لدھیانہ دے ضلع تے جالندھر دیاں تحصیلاں نوں دور تے پھلور، ریاست کپورتھلہ دا کنڈھی دا علاقہ

اوہدے گھوڑے دی ٹاپ تھلے رہنداسی۔ اس نے بیوہ عورتاں تے یتیم بچیاں دے وظیفے بھجے ہوئے سن۔

سینکڑیاں غریباں دیاں دھیاں دے ہتھ پیلے کرائے سن۔ اوہ پنجاب دی ہر دھنی نوں اپنی بھین سمجھداسی“۔ (11)

اوہ کسے ماڑے نوں تنگ نہیں سی کردا۔ ظالماں، سودخوراں تے دڈیریاں دے لٹ مار کرداتے مہاتراں وچ وٹ چھڈدا۔ ایسے لئی تجوریاں والے

اوہدے ویری سن:

”لٹ پٹ کے پتہ دس جاوے، میں جٹ بوٹراں دا

اوہ پت ماں نے اے نہیں جننا

جیہڑا ڈانگ جٹ دی کھاوے تے ثابت رہ جاوے“ (12)

بھان سنگھ تے جیونا موڑا کوٹو لے دے سورمے سن۔ جیونا موڑ دے مرن گروں بھان سنگھ اپنے ٹولے داسر دار بنیا۔ اوہ دے سنگیاں نوں اپنے سردار

اتے ودھیرا مان سی۔ بھان سنگھ دے سنگی سودخور سا ہوکاراں تے ظالم وڈیریاں نوں لٹ کے ایہ دس جاندے سن:

”لٹ پٹ کے پتہ دس جاندے، بھان سنگھ بوٹراں دا“ (13)

بھان سنگھ دا اک تکرر اجتھاسی۔ جیہدے وچ ہزارہ سنگھ، ہاکو نہال ڈوگر، حیدر شاہ، مروت علی شاہ، بوبے شاہ، مودے شاہ، بہادر ماچھی، سندھ، نادری

بھٹی، پریماسانی تے تے گھسیٹے چوہڑے ورگے ہیرے موتی شامل سن۔ ایہ سارے دے سارے شیر تے عقابی صفتاں دے مالک گھبراٹے سن۔

بھگت سنگھ:

ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی لکھدے نیں:

”8 اپریل 1929ء نوں مرکزی اسمبلی وچ بمب سٹن دی واردات ہو گئی۔ جیہدے بارے آکھیا جاند اے کے

بھگت سنگھ نے اوہ بمب احتجاجاً سٹیا سی:

باریں برسیں کھٹ گھر آیا کھٹ کے لیا یا قایا

بھگت سنگھ سورمے نے اسمبلی وچ بمب چلایا“ (14)

اسمبلی وچ حکومت ولوں اک پبلک سیفٹی بل پیش کیتا گیا سی۔ کیوں جے حکومت نوں ڈرسی پئی اشتراکی، مزدور راہیں ملک وچ ہنگامے کروانا

چاہندے نیں۔ ایسے پاروں پولیس نے پنجاب دے بہت سارے مزدور لیڈر دھر لئے تان جے حالات وگڑن توں بچائے جاسکن۔ 8 اپریل 1929ء نوں

اسمبلی دی کاروائی شروع ہوئی تے نال ای بمب دادھما کہ ہو گیا تے گولیاں دی اک واچھڑوی اندر آئی۔ پولیس والیاں اسمبلی دی ناکہ بندی کر کے گیلری

وچوں بھگت سنگھ نوں پھڑ لیا۔ بھگت سنگھ دی دلیری تے بہادری دا واقعہ دیس پنجاب دے چپے چپے اتے انج کھنڈیا کہ ہر منکھ دی زبان اتے ایہو جے بول نچن

لگ پئے:

”جیہڑی رات بھگت سنگھ جمیا، ہو رنہ کوئی جمیا“ (15)

”کیہڑی ماں نے بھگت سنگھ جمیا، جنگلاں وچ شیر بکدا“ (16)

مانواں بھیناں اپنے اس آنکھی پتر تے آنکھی ویردے وار نے صدقے انج کردیاں نیں:

”وارے جانیئے بھگت سنگھ دے، جیہنے اسمبلی وچ بمب چلایا“ (17)

تے کدی بھگت سنگھ دی جی داری نوں انج سلام پیش کیتا گیا:

”گھر گھر پتہ جم دے، پر بھگت سنگھ نہیں جمنا“ (18)

احمد سلیم ”لاوارث پنجاب دا ڈھولا“ وچ اس شیر پتر دا ذکر ودھیرے مان نال چھوہیا اے:

”اساں تاں گندیاں نالیاں وچ بی

پھل حیاتی دے ہمیش کھڑائے

ساڈے وچوں، کائی بھگت سیہاں اٹھیا تاں

ساری بار وچ وگی سوئی واء پرے دی“ (19)

اسیں اپنے اس شیر پتر، شیر ویرا تے مان کر دے ہاں۔ جس اپنا سر نہ دھرتا۔ بھگت سنگھ نوں پولیس نے پھڑ لیا، مقدمہ چلیا تے موت دی سزا

سنائی گئی۔ افتخار وچ کالروی لکھ دے نیں:

”23 مارچ 1931ء نوں ساڈھے 23 ورہیاں دی نرول حیاتی وچ بھگت سنگھ نوں سنٹرل جیل لاہور وچ پھانسی

دتی گئی“ (20)

تے انج ایہ بے دوسیاں داسگی تے دھرتی دارا کھا ہمیش ہمیش لئی لوکائی دیاں روحاں تے دھرتی دے ذرے ذرے وچ رچ وک گیا۔ ہن بھیناں دی ہٹکورے

لیندی تے کنبی وچ وچ ویر بھگت سنگھ دی گھوڑی:

”موت کڑی نوں پرناون چلیا،

دلش بھگت سرداروے ہاں

پینتی کروڑ تیرے جانجی وے لاہریا،

پیدل تے کوئی اسواروے ہاں

راج گروتے سکھ دیوسر بالے،

چڑھیا توں ہیں وچکاروے ہاں“ (21)

بھولا گھمیار:

ایہ انکھی سورما مجھے دے شیر پتر نظام لوہار داسگی سی۔ ایس وی اپنی حیاتی دھرتی ماں توں وارن دا پک کیتا ہو یا سی۔ گاونان وچ کئی تھائیں نظام

لوہار دے نال بھولے گھمیار دا ذکر وی ملدا اے:

”وکیہ نظام لوہار نوں، سنگل پیٹیاں دے ٹٹے

مار دھرکاں بھولا گھمیار،

چراغا ماچھی، نادری بھٹی،

اوہ چڑھے کوٹھیاں دے اتے“ (22)

جبرونائی:

جبرونائی وڈیریاں دے ظلم تے غنڈہ گردی دے خلاف اٹھن والی اک آواز داناں اے۔ گل ایس طرح اے:

”آئے نائی اگے نین روندی تے پھدی،

دس وے جبریا کدھر گئی تیری وڈیائی

اوہ آہند اچپ کرنا سنے،

میں دن چڑھدے نوں جٹ دی کردیاں گا صفائی“ (23)

جٹ چھو کر اچھینے جبرودی زنائی نوں چھیڑی سی اوہدے وڈے بھرانوں پتہ لگاتے اوہ جبر وکول آیا:

”اس جٹ دے وڈے بھرانے۔۔ دھی تے نو نہ نوں لایا گے“ (24)

پر جٹ منڈے دے بھرا دے منت تر لے نال جبر وداغصہ ٹھنڈا نہ ہو یا کیوں جے اوہدا مجرم تے کوئی ہو سی:

”پٹی جتی گیا“ سوہلاں“ نوں

آہند اوس نظامیا، ماڑیاں دی واہ نہیں کائی“ (25)

نظام لوہار نے جبرودی گل سنی تے اوہنوں حوصلہ دتا پئی فکر نہ کر جند رہی تے چھیتی جٹ تے اپڑاں گے نظام تے جبر ودا گلے دن ای جا بوہڑے اتے

اپنا کم کر کے پرت گئے۔ اس توں مگروں جبر ونائی، نظام دے نال رل گیا۔ اوہدا بجن تے اوہدی بانہہ بن گیا:

”لوہار ماری لکیر حدیث دی، ایہتھوں آونا ٹپ جوناں

جبر و دھرے بیر سمھال کے“ (26)

ایہناں دوہاں شیراں سو دخوراں دے ہی کھاتے ساڑن تے پیٹیاں بھنن دا پک کر لیا۔ اوہناں ساہوکاراں دے ویہڑے خالی کر چھڈ دے اتے

غریباں وچ لٹیاں دولتاں ونڈیاں۔ جدوں جوان ”مانگے“ دے ساہوکاراں تے بچے اس ویلے دا اک منظر تلو:

”جوان جاوڑے مانگے شہرنوں، ہٹ جالھیا نیں ساہوکاردا

جبر و آہند اگھوڑے توں لہہ نظامیا،

بیلیاں لگی دیر میں بکور کھاں گا سر باز اردا“ (27)

جبر و یاراں دایا رسی اوہ کنڈ وکھاون والیاں چون نہیں سی۔ اکوار اوہدے یار دیوا سنگھ دی کسے مخری کردتی۔ جبر و نوں مخر دا پتہ لگ گیا۔ اوہ مخر کولوں

کیویں بدلہ لیندا اے بول تلو:

”توں قید کر ایا دیوا سنگھ مان نوں تے پجہ روپے انعام پایا ای

وجی ڈانگ شوکیندی، کسیر سنگھ ڈھیر پیا ای

جبر و پھڑگڈ اسادوالے ہو گیا، بوٹی بوٹی کر چھڈیا ای“ (28)

گیتاں راہیں پتہ چلدا اے کہ جبر و گنڈ اسادواہون داودھیرا ماہری۔ اوہدے وار توں کوئی نہیں سی بچ سکدا۔ اوہ پل تگودوں اوس اپنے اک سنگی

دے قاتل دوٹو لے کر چھڈیا:

”اٹھاراں قدماں توں بھجیا لے گڈ اساء، اوہ جبر و جاہمن دانائی

ماریا گڈ اساء، سنے بنجودھا گنڈھے تک کر گیا ای“ (29)

جدوں نظام لہار اپنے پنڈ ”سوہل“ وچ سراں بناون لئی اپنے سنگیاں توں وچھڑیا تے جبر و نوں آکھن لگا توں میرے مگروں ایویں کسے دے وکھی نہ

پویں۔ سنگیاں دا نقصان نہیں ہونا چاہی دا کیوں جے ایہو چھے سنگی روز روز نہیں لہدے۔

اک دن جبر اپنے سنگیاں نال چھانگے مانگے دے ذخیرے ول جارہیا سی کہ ملہی جٹ ناں دے اک بندے نے پولیس نوں مجبری کردتی۔ پولیس نے اوہناں داراہ ڈکیتا تے جوان اگوں سدھے ہو گئے۔ تھانیدار نے مان دی بانہہ تے گولی ماری۔ ایس توں گروں جبرو نے کیہ کیتا:

”اس تے واہواہو کے اڑیا، جبرو جاہمن دانائی

اکے وارنال وڈھ کے تے بندوق ٹاہلی دے نال بھن گوائی“ (30)

تھانیدار وڈھیندا ویکھ کے بلاک سنگھ (آنریری مجسٹریٹ) نے لک کے وار کرن دا جتن کیتا اتے جواناں اتے گولی چلائی۔ گولی چلی تے فیر:

”ماردھر کاں گھماں مان تے جبرو نائی پہنچے سر بلا کے دے جا کے

اوہنوں ڈھایا میں دودلاں دیوچ بلا کے

جبرو آہندا بلا کیانہ کریں گا عدالتاں وچ پکھریاں دے جا کے“ (31)

صورت حال ویکھ کے اک تھانیدار نس کے جان بچاون دا جتن کرن لگا، جوان اوہدے مگر نسے۔ اگوں اک مادہ پرست حسو آ رہیا سی جس انعام

دے لالچ وچ ایہناں سورمیاں داراہ ڈکن دا چارہ کیتا تے:

”جبرو جاہمن دانائی ماریا گنڈاسا، بانہہ حسودی وڈھ گوائی“ (32)

جبرو گھٹ ودھ اپنے اک درجن سنگیاں سنے بیلے وچ آ گیا۔ پولیس آئی، بیلے نوں گھیرا پالیا تے میہنہ دیاں کنیاں وانگر گولیاں ورہانیاں شروع

کردتیاں۔ آخر چھوہیاں تے گنڈاسیاں والے دھرتی ماں دے ایہ راکھے گوریاں دی پالتو پولیس دی رت پیندے پیندے پھٹڑا ہو کے بھونیں اتے ڈگ

پئے۔

جگت سنگھ عرف جگا:

ایس نے باروچ وڈیریاں تے ظالماں نوں سونا بہنا بھلا چھڈ یاسی۔ ایہدے بیلے وچ ڈیرے سن۔ سودخوراں تے انگریز سرکار نوں لٹ کے مال

غریباں تے لوڑ ونداں وچ ونڈ دیندا۔ گیتاں راہیں جگے دامہندرا تکیو۔ جگا ڈاکہ ماردا اے تاں اوہدی وڈ مارنال چھوہیاں دے کل ٹٹ جانداے نیں:

”جگے ماریا لالکپو رڈاکہ، تے چھوہیاں دے کل ٹٹ گئے“ (33)

گیتاں وچ جگے جٹ دی دہشت و دھیرے نظر دی اے۔ اوہ مجھ نوں مروڑا دیندا اے تاں وڈیریاں دی پنچایت تروڑ چھڈ دا اے:

”جگے مجھ نوں مروڑا دتا، تے پنڈ دی پنچایت ٹٹ گئی“ (34)

تے جے کوئی کبابیاں اگے جگے داناں لے چھڈے تاں اوہ دُڑک وٹ جانداے:

”تنبے کس کے کبابی نسدے، جگے داناں سن کے“ (35)

جگے دی ڈانگ دی ششکار جدوں واواں وچ گھلدی تے آل دوال دے ساہ گواچ جانداے سن:

”جھتے وجدی بدل وانگوں گجی، کالی ڈانگ جگے جٹ دی“ (36)

نایاں نے جگا جٹ وڈھ دتا۔ جوان مویا تاں سارے روئے۔ سارے روئے تے گیتاں وی وین گھتے:

”پورنا۔۔۔ نایاں نے وڈھ سٹیا، جگا سورما“ (37)

(لوک)

”جگیا۔۔ توں تر پردیس گیوں، بوہاوجیا“ (38)

(لوک)

جگے دی ماں نے اپنے اندر دی ٹٹ بھج دا اظہار انج کیتا:

”جے میں جان دی جگے نے مرجانا، اک دے میں دو جمدی“ (39)

جگا حیاتی دی روح وچ ہمیش لئی رچ وس کے ہشتیں جا پڑیا، پر:

”جگے جٹ دا جگنیا پٹ دا، کلی نال گنیا رہیا“ (40)

جیونا موڑ:

جیونا موڑ ریاست سنگر و دربار بن والاسی۔ روایت اے کہ جدوں آزادی دی سویر ہوئی اودوں وی جیونے دے گھر وچ پیلودا اوہ رکھ کھڑا سی جیہدی چھتر چھانویں اوہ کھید دا کھید دا گھبرو ہو یا سی۔ جگا دھیرا دلیر تے شیراں جھیا گھبرو سی۔ اوہا مہاندر اوکھو:

”جدوں چھوی موڑ دی چمکی۔۔ کوٹھی پلس والیاں دی دھڑکی

او بلے بلے او بلے بلے“ (41)

گاوناں راہیں پتہ چلدا اے پئی جیونا جتھے وی پیر دھردا دھرتی چپ وٹ جاندی، میدان خالی ہو جاندا، پلساں پچھل پیرے نس اٹھدیاں تے کندھاں کوٹھے بل جاندا۔ جیونا موڑ ڈاکے ماردا، سودخوراں دیاں تجوریاں خالی کردیندا سی وڈیریاں دے بنک کنگال کر چھڈدا:

”جیونے ماریا زیرے وچ ڈاکہ

تے مہراں دی چھٹ لدئی“ (42)

اوہ ایہ کم اپنی ذات لئی نہیں سی کردا تے نہ ای اوہا ایہ پیشہ سی۔ اوہ تے مہاتڑاں، مسکیناں تے روٹیوں تنگ لوکاں دی مدد لئی ایہ سارا دھندا کردا۔

جولیاؤندا اوویں دا اوویں اگے وٹد دیندا:

”جیونے موڑ نے انج دولتاں ونڈیاں

پنڈاں وچوں غریبی نس گئی“ (43)

جیونا مزاحمت دی اک بھرویں تے سٹکھی علامت بن گیا۔ اس کول اک کالا بوتاسی جیہڑا ایہدار اکھاوی سی تے لیہدی سواری وی۔ جیونے تے

اوہدے کالے بوتے دیاں تعریفیاں گاؤن انج کردے نیں:

”ایہ جیونا موڑا لے لاہڑا، جن پایا سودخوراں نوں پواڑا

جیہدی چھوی بن گئی اے کوہاڑا، ایہدا ابا سا بیڑ وچ نی“ (44)

گاؤن دا آخری بول دسدا اے پئی اس اپنا گھربا چھڈ چھڈیا سی کیوں جے شیطان دے سنگیاں نال ٹکر لے کے ایہ ممکن نہیں سی۔ اوہ بیلیاں وچ

وسیاتے گوریاں دے بوٹ چٹن والیاں پھوآں اتے اپڑدار ہیاتے اوہناں دے حرام مال نوں حلال کردار ہیہا۔ اقبال اسد مطابق:

”پولیس دے کئی واردند کھٹے ہوئے آخر ڈوگرے راجپوتاں دی مدد نال پولیس دیاں گارداں چڑھیاں مقابلہ

ہو یا، جیونا زخمی ہو گیا۔ اوہنوں تھانے سنتو کھڑکھڑ دی حوالا ت وچ بند کردتا گیا۔ جیونے دے ساتھی رحمت خاں

دی قیادت وچ حملہ آور ہوئے، گولیاں چلیاں، بم پھٹے، تھانہ اڑا دتا گیا۔ پولیس والیاں دیاں بوٹیاں اُڈ گئیاں۔ جیونا موڑ وی حوالات دے ڈھین نال چھت تھلے آ کے سرخرو ہو گیا“ (45)

پر لوک گاؤن جیونے موڑ دی شہادت دا منظر ہر طرح وکھال دے نیں کہ جیونا موڑ وڈھیا گیا سی:

”ڈونگھی ڈھاب وناں دا اوہلا، جتھے جیونا موڑ وڈھیا“ (46)

(لوک)

”اوتھے گلگیاں دا جوڑا بولے، جتھے جیونا موڑ وڈھیا“ (47)

(لوک)

چراغ ماچھی:

ایہ نظام لوہار تے جبر و نائی دانگی سی۔ جدوں نظام لوہار اپنے سنگیاں توں مرن جیون دی قسم لیندا اے اوس پل چراغ ماچھی کھندا اے:

”چراغ ماچھی آہندا سن لوہارا

اسیں جس دن دے ہوئے تے جمے، لگے مارن ڈا کے

تلیاں نوں مہندی، بنی بنھ لیا ای موت دا گانا“ (48)

چراغ ماچھی اپنے سنگی دیو امان نوں جیل اپڑاون والے مہتر کسیر سنگھ نال کیویں مکدا اے، ویکھو:

”چراغ ماچھی لیندا اول کسیر سنگھ نوں،

چکھدا کدھر گئے اوئے تیرے یار سپاہی

توں قید کرایا دیو سنگھ مان نوں

وجی ڈانگ شوکیندی، کسیر سنگھ ڈھیہہ پیاری“ (49)

چراغ ماچھی دا ذکر نظام تے جبر دے اکثر ڈھولیاں وچ لہندا اے۔ کیوں جے ایہ اوہناں دا بانہہ بیلی سی تے سائے وانگر اوہناں دے نال نال

رہندا سی جیویں اک مہم جوئی ویلے جبر و، چراغ نوں آکھدا اے۔

دلا بھٹی:

دلا بھٹی مغل شہنشاہ اکبر دے سمداسور ما اے۔ جیہنے مغلاں نوں وخت پائی رکھیا تے شاہی نوں ہلون دارہیا۔ مالیہ دیون توں اکا انکاری ہو گیا

تے اپنی جان واردتی پر آن اتے حرف نہ آون دتا۔ ایہ گیت ویکھو دلا بھٹی کیویں بہادری تے شجاعت دی اک علامت تے استعارہ بنیا ہویا اے:

”منصب ویکھ لوہار (نظام لوہار) دارکھ جنگلاں دے کھڑے سیس نوائی

اٹھاراں جوان لوہار دے، دے بھٹی وانگر و ہندا و کھری فوج بنائی“ (50)

دلا بھٹی اک مرد دلیر پتر سی جیہدی جی داری وچ کسے نوں شک نہیں۔ ہوسکدا اے درباری ترنخ نے ایہوں ہر طرح وکھایا ہووے پر عوامی ترنخ

اج وی ایہ آکھدی اے:

”دلا جس دے سرداسائیں موت وی اس توں ڈردی

میں نہیں جانا بار ساندل دی رب توں منتاں کردی“ (51)

(ساندل بار دا ڈھولا)

لوکائی وچ معروف اے کہ مغل شہنشاہ اکبر اکبر ہندو تاجر دی دھی نال ویاہ کرنا چاہندا سی پر کڑی داپیونہ منیا تے لکدا لکندا اپنی دھی سنے دے بھٹی کول آگیا۔ دے نے اوہنوں پناہ دتی تے اوہدی سدھر مطابق کڑی دا ویاہ اک ہندو جنے نال رچا دتا۔ دے بھٹی نے کڑی نوں سوا من شکر دا تحفہ دتا۔ ایہدی واشناسا نوں لوک گیت راہیں وی ملدی اے:

”دے دھی ویاہی ہو، سوا من شکر پائی ہو

سندر منہ رہے شاوا، تیرا کون بیچارا شاوا

دلا بھٹی والا شاوا، دے دھی ویاہی شاوا

سوا من شکر آئی شاوا“ (52)

دیواسنگھ مان:

دیواسنگھ مان گھبرو شیر پتر سی جیہڑا ماں دھرتی دارا کھاتے انگریز سرکار دا ویری سی۔ نظام لوہار دا گوہڑا سنگتی سی:

”لوہار ماری لکیر حدیث دی ایتھوں آؤناٹپ جوا ناں

جبر و دھرے پیر سنبھال کے، مگروں دھرکاں ماریاں دوہاں ماناں“ (53)

اقبال اسد لکھدے نیں:

”بچھو کے پنڈ دے کسیر سنگھ نے بخری کر کے دیواسنگھ مان نوں گرفتار کرا دتا۔ دیوا مان اپنے نانکے پنڈ اک

شادی اتے گیا ہویا سی۔ واپس آرہیا سی تے پولیس دی گارد پے گئی۔ دیوا مان مقابلہ کرا ہویا زخمی ہویا تے

گرفتار کر لیا گیا۔ نظام لوہار نے دیواسنگھ مان نوں گرفتار کرنا والے موقع پرست تے پولیس مجر نوں کیہ سزا دتی

سی تے نظام دے ساتھیوں نے اپنے دشمن نوں کیویں کتے دی موت ماریا۔ اوہ لوک شاعر توں سنو:

جس دیہاڑے دا دیوا مان وجھ گیا

میرے اندر رومی جم گئی اے سیاہی

توں وڈیں کسیر سنگھ بچھو کیاں دے نوں“ (54)

آخر اک دن کسیر سنگھ نوں چراغ ماچھی تے جبر و ناکی گھیر کے اپنے یار دا بدلہ لے لیندے نیں۔ کسیر سنگھ دے ساہ پی کے سارے شیر سنگی اپنے مان

نوں چھڈاؤن داتا پکاؤندے نیں تے اک دن موقع پائے قصور دی جیل بھن کے دیواسنگھ مان نوں آزاد کرالیندے نیں۔ پولیس نے دیواسنگھ سنے اوہدے

باقی دے سارے سنگی جیہناں دی گنتری چوداں بن دی سی اشتہاری مجرم قرار دے دتے۔ آخر اک پولیس مقابلے وچ چھوی والا ایہ شیر اپنے دو بے سنگیاں

سنے جے نوں چھانی کروا بیٹھاتے پولیس نے پھڑ کے جیل وچ سٹ دتا جتھے دھرتی دا ایہ پتر اپنی ماں دھرتی دے سینے تے پیایا ہمیش لئی امر ہو گیا۔

سارنگ:

سارنگ، مرادختیا نے دے ٹولے وچوں سی۔ اک ڈھولے دا ڈھولکھو جس وچ اوس داناں پیابولد اے:

”کال بلیندی نار دکیتا شور ہنگامہ

اُرے احمد پرے سارنگ،

وچوں گئیاں دروڑ راتھ جہاناں“ (55)

جدوں برکلی نے پنجاب دیاں پتراں کولوں گھوڑیاں منگیاں اوس ویلے دا منظر تلو:

”تیریاں تے میریاں مک جاسن، انگریزا،

متھے لگیاں وچ میدانی

احمد تے سارنگ چٹے جباب دے کے،

جھامرے نوں گھوڑیاں دھروڑ گیبانی“ (56)

اوہ پریاں داشکار کردا کردا دھرتی دے سینے تے ترخ رقم کرن والا ایہ شیر ہیرا پناناں تے اپنی یاد ہمیش لئی دھرتی نوں دان کر کے ٹر گیا۔

سندر سنگھ:

سندر، بھان سنگھ دا بچن سی۔ سندر نے گورداسپور دی اک کسی دے مال نوں وی سینٹیا سی۔ ایہ کسی بڑی ظالم تے مکاری سی جس بڑے ظلم کماے سن۔ آل دوالے دے لوک اس توں بڑے تنگ سن۔ لہذا سندر نے اپنے جوناں نال ایس دا اُپا کیتا تے بیلے وچ جا لکے۔ بیلے نوں پولیس نے گھیر لیا، گولیاں چلیاں، کئی دن، رات ایہ مقابلہ ہوندا رہیا۔ سندر دے ودھیرے سگی ڈھیر ہو گئے، کچھ پلس نے پھر لئے۔ صرف سندر سنگھ تے ہبل سنگھ جان بچا کے نکل جان وچ کامیاب ہوئے۔ سندر بڑا مرد میدان سی۔ اوہ اکواری ریاست کپور تھلے اپنی بھین نوں ملن گیا، پریتا تاں پنڈ راماں کاماں کولوں لنگھیا۔ اقبال اسد دسدے نیں:

”ابلق گھوڑا تے پیریں چاندی دیاں جھانجراں تے اسوار دے گل وچ سونے دا کینٹھا۔ جوان دی بجلی رگی

پگڑی تے موڈھے اتے کھونڈا۔ جٹاں آکھیا جونا چنگا سانھیا ہویا لگدا اے۔ ساڈے منڈیاں دے ہتھ

سدھے کراجا۔“ سندر آکھیا، واٹ کھوٹی ہوندی اے اے دور جاناے۔“ (57)

پر جٹاں آکھیا پئی ذیلداراں دے کچھ منڈے نیں جیہناں ات چائی ہوئی اے۔ اوہناں دا تولہ تولہ لہوای کڈھی جا۔ اوہ گئے تے ذیلداراں دے منڈیاں نوں سدلیاے۔ ذیلداراں دے چھوکرے شرابی ہوئے بکرے بلاؤندے آئے۔ بگا سنگھ نے ڈانگ دھرتی تے ماری تے سندر نوں للکریا۔ گل کیہ پئی سندر نے کھونڈا اوہونا شروع کیتا تے ذیلداراں دے چھوکرے بکریاں بن گئے، سارے پھٹ کر چھڈے۔ پنڈ ”راماں کاماں“ دے کئی ہور گھرووی مقابلے وچ آئے تے گوڈے گئے تڑوا کے بھوئیں اتے ڈھیری ہو گئے۔ اوہ سندر سنگھ دا گھوڑا ابلق نسیا تے سندر دے سنگیاں کول چھانگے مانگے اڑ گیا۔ اوہناں سوچیا پئی خورے ایہ سندر نوں کتے سٹ آیا اے یا سندر پولیس والیاں دے قابو آ گیا اے:

”نظام لہار، جبر و نائی، نادری بھٹی تے گھماں مان مسلح ہو کے گھوڑیاں تے بیٹھے تے سندر دا ابلق ذخیر یوں نکل

کے بھج پیا۔ سندر جوان سویر دا کلا ای ادھے پنڈ دے چھوکریاں نال لڑ رہیا سی۔ زخمی منجیاں تے پئے سن۔ جٹ

چھوہراں نوں ددھ تے گھپو پلانڈے سن۔ جدوں سندر دا گھوڑا مڑ کے ہنکیا تے پنڈ والیاں دے پیراں پیٹھوں

مٹی نکل گئی۔ جدوں جبر و نے للکریا! اوہ ”راماں کاماں“ والیو تہاڈی موت آئی اے۔ تساں جیہنوں ونگار یا اے

اس نوں پچھان دے نہیں سو۔ ایہ بھان سنگھ بوڑاں والے داسا تھی تے نظام لہار دانگی اے۔ بھیداں بن جاؤ۔ لاٹھیاں سٹ دیو نہیں تے بھن چھڈاں گے۔“ (58)

جبرودی للکرسن کے میدان سبھا ہو گیا، ڈانگ چلنی بند ہو گئی۔ ”راماں کا ماں“ والے ستر زخمیاں دیاں مٹجیاں چک کے ٹر گئے:

”جدوں سندرداناں سنیا، کوٹھیاں سودخوراں دیاں پھڑکیاں پورنا!۔۔ دو جانیں جمناسندر سنگھ سورا“ (59)

سو بھاسنگھ:

ایہ نظام لہار تے جبرونائی دانگی تے بڑا کڑیل جوان سی۔ جس دھرتی ماں داسر کجن لئی اپنی حیاتی وقف کر رکھی سی۔ نظام لوہار دے سنگیاں دا جس سنو جیس وچ سو بھاسنگھ وی سینہ تانی کھلوتا نظر داپیا اے:

”چوداں جوان کیتے اشتہاری، اوہناں جیل خانہ لیا بھن سرکار دا گھماں مان، دیو اماں، لچھو، ودھاوا، سو بھا“ (60)

سو جا بھدروں:

ایہ مرادفتیانے دا بجن سی۔ اوس نال ہر ویلے دھرتی ماں دی جینی گورے دے ہتھوں کھسن دا چاراکردار ہیا:

”برکلی جیہنوں ویکھ کے چاکر جھک جاندے نیں، جٹاں لیا اے ول وچ راوی پہلی ماری سو جے بھدروں، دوجی مرادفتیانے الاری وڈھ نک کے او تھے کباب چاکیتا نیں، ویکھو کیڈے چالاک شکاری“ (61)

اک ہو رگا دن راہیں انگریز برکلی دے مرن دا اوہ پل ویکھو جدوں ڈگدے ہوئے برکلی نوں ڈانگ مار کے کھدو کر چھڈیا سی:

”شباباش گھتو سو جے بھدروں نوں جس ڈھاندے نوں ڈانگ ماری تے کھدو کر انگریز سنیا سو، پیو دادے دی پیڑھی سوتاری“ (62)

انگریز برکلی نال سو جے بھدروں دا کوئی ذاتی ویر نہیں سی۔ اوہ اوہنوں دھرتی تے وسیب دا دشمن تے ظالم سمجھدا سی تے پنجاب دیاں آنکھیاں ظلم کسے عہد وچ وی چپ کر کے نہیں جھلیا۔ تاریخ دسدی اے کہ ایہناں ہر ظالم اگے ہک تانی تے کدی وی کنڈ تے وار نہیں جھلیا۔

شام داس فقیر:

فقیر شام داس ماں دھرتی داشیر، آنکھی تے سورما پتر سی جینے ہس کے سولی نوں چمیا پر اپنی دھرتی ماں اتے غیراں دے قدم برداشت نہ کیتے۔ جدوں گوریاں پنجاب تے قبضہ کر کے کساناں توں زمیناں کھوہ کے جاگیرداراں نوں دے چھڈیاں، دستکار کی بناد تے گئے، پادری دھرم گیان دے خلاف تقریراں کرن لگ پئے تے فیر ایس فقیر نے اپنے چیلیاں نوں حکم دتا کہ آج دھرتی نوں تہاڈے لہودی لوڑا اے تے تسیں اپنے فوجی بھراواں دی مدد کرو۔ فقیر

شام داس نے اپنے چیلیاں نوں آکھیا:

”اپنیاں بیراگناں نوں برچھیاں بنا لوو۔ تہا نوں مہا دیو (آدم دے قہر داروپ) دی ترسول دی قسم اے،
گورے حاکماں نوں دیس۔ چوں باہر کڈھ کے جل پانی پینا۔ غلام دی کیہ زندگی ہوندی اے، جیوند امویا برابر
اے۔ تہاڈی سو بھاس گل وچ اے انگریز جتھے ملدا اے اوہوں مارو۔ ایہناں دیاں استریاں تے عورتاں،
بچیاں نوں کجھ نہ آکھنا۔ تساں فقیرا کوئی سامان نہ لٹنا۔ کسے داوی گھر نہ ساڑنا“۔ (63)

ایہ فقیر بیراگناں ہتھاں وچ پھڑ کے چھاؤنی ول الرے تے گورے فوجیاں دی پھر کی بھواں چھڈی۔ ایہ بڑی ای بے دردی نال لڑے تے
گولیاں سینیاں اتے کھا کے اپنی ماں دھرتی دی لُج رکھ لئی۔ گاؤں راہیں فقیر شام داس دے سچے سچے جذبے دے لشکارے تکو:
”اوبلے بلے شام داس فقیر آکھے چیلیاں نوں
جن امر ہونا بیراگن نوں بنائے برجھی“ (64)

غازی علم دین شہید:

غازی علم دین شہید اک عاشق رسول تے اکھی سور ماسی جس گستاخ رسول راجپال داسر لاہیا سی۔ انگریز راج سے جدوں راجپال نے آپ سرکار
دی شان وچ گستاخی کیتی تاں انصاف لئی عدالت دادروازہ کھڑکایا گیا پر انگریز کولوں انصاف کیوں ملدا۔ جدوں مسلماناں نال بے انصافی ہوئی تاں ایس
ویلے دے اک پاہڑے غازی علم دین نے اپنے خنجر نال راجپال نوں آپوں سزا دی۔ غازی علم دین قتل دے مقدمے وچ پھڑ لئے گئے، پھانسی دی سزا بول
گئی۔ وکیلاں تھیرا آکھیا کہ کواریہ آکھدو کہ میں راجپال نہیں ماریا پر اوہ نہ منے تے ہمیش ہمیش داجیون گل لالیا:

”باریں برسیں کھٹن گیتا تے کھٹ کے لیاند اوان

لکھاں لوکیں کلمہ پڑھدے غازی علم جوان

باریں برسیں کھٹن گیتا تے کھٹ کے لیاند اٹینڈا

علم دین وچا چھڈیا راجپال دا بینڈا“ (65)

اس ڈھولے راہیں غازی علم دین شہید دی وڈیائی تکو:

”کل آکھیا میں لہور نوں جا کے وڑی آں، متھے لگی ہاموں غازی علم دین ترکھان دے جس راجپال داسر

وڈھیا، اوہ کڑ ماگلے کردا ہا، بنیاں دے شاہ سلطان دے“۔ (66)

ایس طرح جگ نوں دس گئے کہ کدی کسے وی مذہب دی آدرجوگ ہستی نوں مندا نہیں آکھی دا۔

کپور سنگھ:

ایہ ساندل باردا سور ماسی۔ جیہڑا نظام لہارتے جبر و نائی دے نال رل گیا سی۔ اس شیر پتر دا ذکر گیت راہیں تکو پئی کیوں نظام تے جبر و دے گلے
ہوئے جوان اوہوں ملدے نہیں تے فیروہ رل کے کیوں سودخوراں دے مال نوں حلال کردے نہیں، جوان کپور سنگھ نوں آکھدے نہیں:

”اگے لگ کپور یا، توں سونہاں اے ساندل باردا

چھڈ دے کم نگا دے، تھوہ کریں ہتھیار دا“ (67)

کرتار سنگھ سرا بھا:

انی ورھیاں دا شیر پتر ضلع لدھیانہ دا وسنیک سی۔ حالی ایہ کالج دا پاٹر اسی جداس آزادی دی تحریک دا جھنڈا چکیا۔ ایہ گل تقریباً 15-1914ء دی اے۔ کرتار سنگھ سرا بھا فوجی افسردی وردی پا کے چھاؤنیاں وچ جاندا تے فوجیاں نوں سمجھاندا کہ انگریز تہاڈے نال دھرو کر رہیا اے، تہاں نوں اپنے مفادات دی بھٹھی وچ پارہیا اے جے تسیں بغاوت کر دیو تے ساڈا دیس آزاد ہو سکدا اے:

”15 فروری 1915ء دی تاریخ انقلاب برپا کرن لئی مقرر ہو گئی۔ 1857ء دی آزادی دی جنگ توں بعد ایہ منظم کوشش سی جیہدے دائرے وچ سارا ہندوستان سی۔ مردود وطن فروش کرپال سنگھ نے پولیس نوں مخبری کر دتی۔ 14 فروری دی رات جدوں لوکیں سوں کے جاگے تاں اوہناں ویکھیا گورے فوجی سٹین گناں لئی چل پھر رہے نیں“۔ (68)

فردی کرتار سنگھ پنجاہ انقلابیاں نال فیروز پور چھاؤنی بھجیا۔ اوس بمب مارے، گولیاں چلائیاں تے بارکاں اڈا چھڈیاں پر پنجاہی فوجی اوہدا ساتھ نہ دے سکے کیوں جے گوریاں پنجاہی فوجیاں توں اسلحہ واپس لے کے ہتھل کر چھڈیا سی تے انج آزادی دا سفتا چور وچور ہو گیا۔ کرتار سنگھ پھڑ کے پھاہے لادتا گیا۔ کرتار سنگھ بارے مشہور انقلابی جگت رام دے ایہ بول تگو:

”ساوا جیوندار ہیں گا، پنجاب دیا سپترا، ”غدر پارٹی“ دیا سورمیا
آن والے زمانے وچ لوکیں تیراناں لین گے“ (69)

گھماں مان:

ایہ مشہور سورمے دیو امان دانکا بھرا سی۔ گھماں مان نظام لوہار نال دھرتی توں ہنیر امکا ون دے پکے قول کرن والیاں وچوں سی:

”لوہار ماری لکیر حدیث دی ایتھوں آؤ ناٹپ جونا

جبر و دھرے پیر سنجال کے، مگروں دھرکاں ماریاں دوہاں ماناں“ (70)

جدوں نظام لوہار نے دیو سنگھ مان نوں آزاد کروا ون لئی قصور دی جیل بھنی تے گھماں مان وی اوہدے نال سی:

”چوداں جوان کیتے اشتہاری اوہناں جیل خانہ لیا بھن سرکار دا

گھماں مان، دیو امان، لچھو“ (71)

گھماں مان مہاراجہ بیکانیر دے باڈی گارڈز دے افسر صوبے ہتھوں مویا۔ صوبازرہ بکترپا کے مقابلے وچ آسی جیہنوں چراغ ماچھی نے سوانی

آکھیا سی:

”گھمے مارے دو گڈا سے، دھار بھوں گیا ای

صوبے ماریا گڈا سا، دھڑتوں سر جدا کر دتا ای“ (72)

تے انج ایہ شیر پتر ہمیش ہمیش لئی پنجاہیاں دی اکھ دا تار ابن گیا۔

لچھن سنگھ عرف لچھو:

ایہ نظام لوہار تے جبر و نائی دے ٹولے دا جوان سی۔ جیہڑا ظالماں، سودخوراں تے فرنگی نوں دھرتی اتوں مکا ون دے مقدس فرض نوں پوریاں کردا

رہیا۔ دیوا سنگھ مان نوں رہا کران لئی قصور دی جیل توڑن ویلے پھمن سنگھ وی نظام لوہار دے نال سی تے اپنے مشن وچ کامیابی مگروں اوس پورے ٹولے دے سورمیاں نال انگریز سرکار ولوں اشتہاری وی ہویا:

”چوداں جوان کیتے اشتہاری اوہناں جیل خانہ لیا بھن سرکار دا

گھماں مان، دیوا مان، لچھو“ (73)

مراد فتیانہ:

مراد فتیانہ، رائے احمد خان کھل دیا رسی۔ 1857ء وچ گورے ڈاکوآں نال دودھ تھ کرن والیاں وچ گنجی بارے دے حوالے نال اس جیل لے پتر داناں ودھیرے مان نال لیا جاسکدا اے۔ جیہناں گھربار تے بال بچے چھڈ دتے تے ہسدی وسدی دنیا تیاگ کے جنگلاں، بیلیاں وچ جاڈیرے لائے پر اپنا سرفرنگی قابض اگے نیواں نہ کیتا:

”آکھے مراد فتیانہ

ساوی تینوں پھیراں نت کھر کھرے، تے دیواں کھنڈنہاری

اکواری لے چل انگریز برکلی تے،

میں ویکھاں اس دی بگھی کالی“ (74)

مراد شیراں وانگر گجراتے انگریز نوں للکرا۔ گاونان راہیں پتہ چلدا اے۔ کہ احمد خاں کھل دی شہادت مگروں مراد دارویہ ڈھیر ترکھا ہو گیا سی تے اوہ احمد خاں کھل دابدلہ لینا چاہندا سی:

”مراد دلیل دا اصطل وچ جا کے ساوی نوں ہتھ پھریندا

اوہ اٹھی اے شیراں وانگ، بخہ اگاڑی

برکلی نوں للکریا، جاونا نہیں ککلیا سورا،

میںوں ارج دتی جاویں چاچے احمد دی واری“ (75)

ایہ گاؤن دسد اے کہ گورے افسر برکلی دی موت مراد ہتھوں ہوئی سی:

”مراد دلیل دا پڑیا اے انگریز تے، اس سانگ جگروچ ماری

تے نینہہ کڈھ سیٹوس انگریز دا،

جیویں مٹ چوں لچھالیندا جھول لاری“ (76)

دھرتی ماں دے ایس ہیرے نوں ارج وی دیس پنجاب نہیں بھلیا۔ ارج وی ایہدی ڈانگ دی شوکرواواں وچ صاف سنائی دیندی اے۔

ملنگی:

ملنگی بارے ایہ گل مشہور سی کہ:

دن نوں راج فرنگی دا

راتیں راج ملنگی دا

ملنگی دیس پنجاب دے علاقے مائجے دا پترسی۔ ایہ مجاہد غریباں تے نمایاں دابا نہ بلی دی۔ ایہ چودھریاں تے وڈیریاں داستایا ہو یا سی۔ ایہنوں ایہدے سنگی سورے سوداگر سنگھ نے شراب پیا کے نشے دی حالت وچ سرکار نوں پھر لچھڑیا سی تے انج ہمیش لئی امر ہو گیا:

”مہر دین عوامی شاعر نے اوہدی یاد وچ گیت لکھیا سی جیہنوں اج وی گوئے بڑی ٹھاٹھ نال گاندے

نیں۔“ (77)

گاؤں راہیں ملنگی دامہاندرا تکو:

”ناں ملنگی تے دنیا تے مشہور،

تھانہ اوہنوں لگدا ہے سی صدر قصور

سورے نوں مہناسی میدان چھڈنا

چھڈ کے میدان کتے نہیں بھجنا

غصے وچ جدوں آکے پیندا بھج کے

بھج جانے سارے نیں میدان چھڈ کے“ (78)

نادر بھٹی:

جیونا موڑ دے سنگیاں وچوں سی۔ ہر مہم جوئی ویلے اپنے ٹولے دے نال ہوندا سی۔ کپور سنگھ نوں اپنے نال رلاؤن لئی ایہ تے سندر دوویں گئے سن۔

نادر بھٹی عرف نادر ڈھیر بہادر تے جگرے والا جوان سی۔ اوہدی بہادری تے بے خوفی ویکھن لئی ایہ بول تلو جیہڑے اوہدی شخصیت بارے دس پاندے پئے نیں:

”مار دھر کاں، بھولیا گھمیاں، چراغاں چھی تے نادر بھٹی

چڑھے کوٹھیا دے اتے۔۔۔ نائی آہندا حوصلہ کرو جوانو“ (79)

جدوں دیواسنگھ مان نوں آزاد کرواؤن لئی نظام لوہار دی قیادت وچ اوہدے سنگیاں نے قصور دی جیل بھنی اوس ویلے نادر بھٹی وی اوہناں دے

نال سی۔ قصور دی جیل بھن کے دیواسنگھ مان نوں آزاد کرواؤن مگروں نادر بھٹی، نظام لوہار نوں آکھن لگا:

”نادر بھٹی پیا آہنداسن لوہارا، میں تیرے کچھے پھرنا چھ مہینے دا ترچائی

میں لٹاں بیکانیر دے راجے نوں، او دھروں امروں الا دھو گیکائی

میں آیاں نادر بھج کے، راجے تنہاں دی عمر قید بلوائی

جے توں پتر لوہار دا، میرے عمر دے قیدی چل چھڑائیں“ (80)

اخیر ایہ ہو یا پئی ایہناں نظام لوہار دی قیادت وچ بیکانیر دے راجے نوں وی لٹیا تے نالے قیدی وی چھڑوائے۔ ایس توں مگروں ایہ آخری

ساہواں تیک نظام لوہار دے نال رہیا۔ چھانگے مانگے دے ذخیرے وچ آخری پولیس مقابلہ ہو یا جس وچ سارے جواناں نال نادر بھٹی وی پھٹڑا ہو یا،

پھڑیا گیا تے قصور دی جیل وچ قید ہو یا۔ جتھے ایہ شیر اپنی دھرتی داسر لہودی چنی نال کج کے چلانا کر گیا۔

نظام لوہار:

دھرتی ماں دا ایہ پتر کئی سے شیراں نالوں دی بہتا بہا درسی۔ ایہ اپنے جتھے داسر داری جیہدا ناں سن کے وڈیاں وڈیاں پگاں دے ول ڈھلے پے جاندے سن۔ ماجھے دا ایہ سورماک لوہار داپترسی تے آپوں دی لوہاراں والا کم کرداسی۔ ایہ کیویں دھرتی ماں دارا کھانیا ذرا تلو:

”لوہارنوں شوق نوکری دا، کر کے کھاندا کر کے نیک کمائیاں

بگڑ گیا کم لوہار توں، کولوں گا ہلیں باندر نے چاسنائیاں“ (81)

خبر پھیلی، پولیس نظام مگر چڑھی پر نظام نس گیا۔ نظام نے اپنا اک ٹولا بنایا تے ساریاں کولوں انگریز دے خلاف لڑن دی قسم لئی۔ اک عرصے تیک مقدس جنگ لڑ دے رہے۔ 1898ء دے لاگے شاگے دی گل اے، نظام دے کئی سنگی طاعون دی بیماری نال مر گئے سن:

”ایدھر گئی پے بیماری طاعون دی، بلی مر گئے سوسارے

لوہارنوں وطن امان اے،

دھویں سال پچھوں وطن اپنا آسنجیالے“ (82)

نظام لوہار دے ٹولہ وچ نادری بھٹی، پریمیاں سانس، پچھمن سنگھ عرف لچھو، جبرونائی، گھماں مان، دیواسنگھ مان، چراغ ماجھی، سندرتے تھومہ اور گے دھرتی ماں دے ہیرے شامل سن، جیہناں سوخوراں دیاں نیندراں اڈا پڈ لچھڈیاں سن۔ پر نظام لوہاراگے شاہاں دے پہریداروی بھیدیاں بن جاندے، نس جاندے، جیویں کاں گللیے ول ویکھ کے نسا اے۔ مانگے دے ساہوکاراں تے ہتھ صاف کرن مگروں ایہ شیر پتر راوی پار قصبہ لشکری پور دیاں ساہوکاراں تے جاوے تے فیر سنو:

”پوہ پھٹا لاہو گیا، جا“ لشکری پور“ نوں ڈھکے

اگے کشنر دے تنبوںیں ٹھکے

وکیہ نظام لوہارنوں، سنگل پیٹیاں دے ٹٹے“ (83)

نظام لوہار دی چڑھتھل، اوہدا مہاندرا تے اوہدی شخصیت دے عکس ویکھن لئی ایہ گاون تلو:

”منصب وکیہ لوہار دا۔۔۔ رکھ جنگلاں دے کھڑے سیس نوئی“ (84)

”کل توں سرواہ نظام لوہار دا، اوہ موہری انقلابیاں دی دھار دا

انگریز دیاں کنبن کوٹھیاں، ضلعیاں نوں خوف لوہار دا“ (85)

اکواردیواسنگھ مان نوں قصور دی جیلوں چھڑاون لئی نظام نے اپنے سنگیاں نال ہلا بولیا تے دیو امان نوں چھڑا کے لے گئے۔ اس توں مگروں نظام نے اپنے سنگی نادری بھٹی دی سدھرتے اوہدے سنگیاں نوں بیکانیر دے راجے دی جیلوں آزاد کروایا تے نالے راجے دے مال تے ہتھ صاف کیتے۔ بیکانیر دے راجے تے ہلا کیتا تاں اوہدے راکھے راکھی بھل گئے۔

نظام نے ایہ دولت نبھی تے آکے ماڑیاں وچ ونڈ دتی۔ اس کئی دھیاں ویہیاں، کھوہ لوہائے، سراواں بنائیاں۔ جدوں اوہدے سارے سنگی پولیس نے چھانی کر کے جیل وچ سٹ دتے سن اس ویلے نظام اپنے پنڈ سوبل (ضلع امرتسر) سراں بنواون لئی گیا ہو یا سی۔ پرتیا، پتہ لکیتے ڈھیر دکھی ہو یا۔ اوہدی کنڈ سنجی ہو گئی سی۔ اوہ انگریز افسردی وردی پا کے اپنے سنگیاں نوں ملن جیل گیا۔ اوہ تھے اپڑیا تے کیہ ویکھدا اے:

”ظلم دے خلاف مسلح جدوجہد کرن والے ہر نی دے بچے وانگوں فرش تے تڑپ رہے سن۔ ایہناں دے جسم اس طرح زخمی سن جیویں درخت دے سک کھوڑے نال لاہ چھڑے ہون۔ نظام لوہار ایہناں زخمیاں نوں نال نہیں سی لے جاسکد ادل تے پتھر رکھ کے مڑ آیا“۔ (86)

قصود دے نیڑے اک پنڈ ”آسل“ دی اک بیوہ سکھ سوانی نوں نظام لوہار دھرم دی ماں آکھدا ہوند اسی۔ جیلوں دکھی ہو یا پرتیا تاں اوہنوں ملن چلا گیا۔ اوہ ڈھیر ڈانواں ڈول ہو گیا سی۔ سرکاری اعلان مطابق نظام نوں گرفتار کران والے نوں اک لکھ چوی ہزار انعام ملنا سی۔ سکھ بیوہ سوانی دے دیور سو جا سنگھ نے اس لالچ وچ آکے مخبری کردتی۔ پولیس نے آکے مکان نوں گھیرے وچ لے لیا۔ نظام سرتے کڑا ہی رکھ کے گھوڑے تے سوار ہو کے نکلیا۔ گھوڑا پوری رفتار نال نسیا دروازہ پار کردیاں نظام دامتھادروازے دی سردل نال وجیا تے کھوپڑی پھس گئی، ساہ مک گئے، تے انج سوہنا شیر شہید ہو گیا۔
ودھاوا:

ایہ نظام لوہار تے جبر و نائی دابا نہہ بلی سی، تے مردے دم تک آزادی دی لیہہ تے ٹریا۔ دیوا سنگھ مان نوں آزاد کرواؤن لئی قصور دی جیل توڑن ویلے ایہ وی نظام لوہار تے جبر و نائی دے نال سی:

”چوداں جوان کیتے اشتہاری، اوہناں جیل خانہ لیا بھن سرکار دا

گھماں مان، دیوا مان، لچھو، ودھاوا“ (87)

”کاما گاٹا مارو“ دے سورے:

1910ء وچ کینیڈا دی حکومت نے انتقال آبادی دا قانون پاس کر کے غیر ملکیاں اتے اپنے بوہے بند کردتے۔ بلکہ اوہناں کینیڈا وچ موجود پنجاب دے ہزاراں محنت کشاں دے بال بچے قبولن توں انکار کردتا۔ پنجابیاں بھیرے جتن کیتے، جلسے جلوس کڈھے پر اوہناں اک نہ سنی۔ ایہو جے حالات تک کے پنجاب دے انکھی تے شیر پتر بابا گوردت سنگھ نے ہانگ کانگ دی بندرگاہ توں ”کاما گاٹا مارو“ ناں دا اک بحری جہاز کرائے تے لے لیا۔ اوہناں کینیڈا جاؤن والے سارے پنجابیاں نوں سوار کیتا تے جہاز نوں چار سو مسافراں سنے کینیڈا لے آئے۔ پر کینیڈا والیاں اگوں تو پاں بیڑ دتیاں۔ پنجابیاں رولا پایا، رولا چیا تے کینیڈین سرکار نے خرچہ پانی دے کے جہاز نوں مسافراں سنے پچھانہہ پرتا دتا۔ ایسے عرصے دے دوران ”غدر پارٹی“ دی ورکنگ کمیٹی دے ممبر رام چندنوں گوریاں خرید لیا۔ اوہنے اس جہاز بارے گوریاں نوں دس دتا۔ آخر ایہ ہو یا کہ 29 ستمبر 1914ء نوں جدوں جہاز ہنگی دی بندرگاہ تے اپڑیا تے مسافراں نوں تلاشی دے بہانے گھیر لیا گیا۔ پر ایہناں دی تلاشی لینا گوریاں دے وس داروگ کتھوں سی۔ ایہ اگوں سدھے ہو گئے۔ لڑائی ہوئی جس وچ اٹھاراں انقلابی شہید ہوئے تے 30 گورے موئے۔ سردار گوردت سنگھ سنے 29 انقلابی جان بچاؤن وچ کامیاب ہو گئے۔ 31 شیر پتر پھڑے گئے۔ ایہناں نال چنگا منداجووی ہو یا پراپیہ سچ اے کہ ایہ شیر دلیر پنجاب دی بھوری مٹی دی دانشداد حصہ بن کے آؤن والیاں نسلاں دیاں روجاں وچ رس وس گئے:

”آزادی دی توارنخ وچ۔۔۔ بھارت دی توارنخ وچ

سدازندہ رہن گے۔۔۔” کاما گاٹا مارو“ دے سورے

بنگال دیس وچ مرن والیو۔۔۔ پنجاب دیو پتر و متوالیو“ (88)

اس حوالے نال اقبال اسد لکھدے نیں:

”کاما گاٹا مارو دے بچے کچھ مسافراں نوں سپیشل ٹرین وچ سنگیناں دے سائے وچ بٹھایا گیا تے پنجاب دی

ساہیوال جیل وچ ڈک دتا گیا۔ کوئی شک نہیں 14 اگست 1947ء وچ ہندوستان آزاد ہو گیا۔ تھوڑے
انقلابیاں نے آزادی دی سویر ویکھی جیہڑے کال کوٹھڑیاں وچ اپنیاں جوانیاں بھسم کر کے شہیدی مرتے پا
گئے رب اوہناں دیاں روحاں نوں برزخ وچ سکون بخشے۔“ (89)

دیس پنجاب دے آنکھی سورمیاں، مان جوگ پتراں اپنی حیاتی داہر پل دھرتی ماں دے نانویں لاچھڑیاں۔ ایہ اپنی دھرتی ماں دا ننگا سر نہیں سن
وکیہ سکدے، ایہ بے دوسیاں نال ہوون والا ظلم برداشت نہیں سن کر سدے۔ ایہناں اپنی قوم لئی اپنے گھر بار لٹائے، سکون برباد کیتا، آبادی چھڈی تے
جنگلاں ہیلیاں وچ وسے۔

پنجاب دے آنکھی سورمیاں نوں مڑ جگاؤن دا چارا کرنا چاہیدا اے، مڑ نیندروں اٹھا کے اوہناں دیاں اکھاں کھولے، کیوں جے:

”اوشیرا جاگ، او جٹا جاگ

کھوہ کے نہ لے جان فیر کتے ہونیاں

مانواں دیاں لوریاں تے نو نہاں دیاں دونیاں

بھیناں دیاں چنیاں تے ویراں دیاں گھوڑیاں

کتے لٹے نہ او جان سہاگ

اوشیرا جاگ، او جٹا جاگ“ (90)

حوالے

- 1- اختر جعفری، ڈاکٹر سید۔ نويس زاویے، لاہور: پبلشرز ایمپوریم، دوم 1989ء، ص 302-303
- 2- فلم۔ گھبر وپت پنجاب دے، شاعر۔ حزیں قادری، موسیقار۔ اسلم چودھری، گلوکار۔ مسعود رانا تے ساتھی
- 3- فلم۔ نظام لوہار، شاعر۔ تنویر نقوی، موسیقار۔ بخشی وزیر، گلوکارہ۔ مالا
- 4- سرفراز حسین قاضی، ڈاکٹر۔ پنجابی لوک گیتاں دافنی تجزیہ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1982ء، ص 135
- 5- شہباز ملک، پروفیسر، ڈاکٹر۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان لاہور: عزیز بکڈپو، 1995ء، ص 31
- 6- احسان اللہ طاہر۔ کنکاں نسر پیاں، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1997ء، ص 123
- 7- اوہی، ص 119
- 8- اے ڈی اعجاز، کال بلیندی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، سوم جون 1986ء، ص 141
- 9- فلم۔ نظام لوہار، شاعر۔ تنویر نقوی، موسیقار۔ بخشی وزیر، گلوکارہ۔ مالا
- 10- احسان اللہ طاہر۔ کنکاں نسر پیاں گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1997ء، ص 106

- 11- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم، اکتوبر 1995ء، ص 39-40
- 12- اوہی، ص 40
- 13- اوہی، ص 43
- 14- سرفراز حسین قاضی، ڈاکٹر۔ پنجابی لوک گیتاں دافنی تجزیہ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء، ص 139
- 15- اوہی، ص 140
- 16- احسان اللہ طاہر۔ کنکاں نسرینیاں گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1997ء، ص 99
- 17- ورہے وار ”ساہت“، لاہور: 1997ء، ص 468
- 18- مہینہ وار ”لہراں“، لاہور: مئی 1988ء، ص 13
- 19- احمد سلیم۔ کونجاں مونیان، لاہور: نگارشات، اکتوبر 1989ء، ص 20
- 20- افتخار وڈانچ کالروی۔ دیس مرا جی داراں دا، گجرات: روزن پبلشرز، ستمبر 2000ء، ص 15
- 21- اوہی، ص 15
- 22- اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، فروری 1989ء، ص 79
- 23- اوہی، ص 56
- 24- اوہی، ص 56-57
- 25- اوہی، ص 57
- 26- اوہی، ص 73
- 27- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم اکتوبر 1995ء، ص 63
- 28- اوہی، ص 71-72
- 29- اوہی، ص 78-79
- 30- اوہی، ص 84
- 31- اوہی، ص 86
- 32- اوہی، ص 88
- 33- احسان اللہ طاہر۔ کنکاں نسرینیاں گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1997ء، ص 113
- 34- اوہی، ص 114
- 35- مہینہ وار ”لہراں“، لاہور: مئی 1988ء، ص 16
- 36- اوہی، ص 16
- 37- سیف الرحمان ڈار، ڈاکٹر۔ رکھتاں ہرے بھرے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1985ء، ص 16

- 38 مہینہ وار ”لہراں“ لاہور: مئی 1988ء، ص 16
- 39 اوہی، ص 16
- 40 مہینہ وار ”ماں بولی“ لاہور: فروری۔ مارچ 1992ء، ص 49
- 41 اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم اکتوبر 1995ء، ص 31
- 42 اوہی، ص 30
- 43 اوہی، ص 32
- 44 اوہی، ص 36-37
- 45 مہینہ وار ”لہراں“ لاہور: مئی 1988ء، ص 16
- 46 احسان اللہ طاہر۔ کنکاں نسرینیاں گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1997ء، ص 105
- 47 اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، فروری 1989ء، ص 74
- 48 اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم اکتوبر 1995ء، ص 72
- 49 اوہی، ص 66
- 50 جاوید ذکی۔ کانگاں، لاہور: رت پبلی کیشنز، 1995ء، ص 21-22
- 51 افتخار وٹانچ کالروی۔ دیس مرا جی داراں دا، گجرات، روزن پبلشرز، ستمبر 2000ء، ص 10
- 52 اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، فروری 1989ء، ص 73-74
- 53 اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم اکتوبر 1995ء، ص 71-72
- 54 اوہی، ص 12
- 55 اے ڈی اعجاز۔ کال بلیدی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، سوم جون 1986ء، ص 130-131
- 56 اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم اکتوبر 1995ء، ص 47-48
- 57 اوہی، ص 48-49
- 58 اوہی، ص 49
- 59 اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، فروری 1989ء، ص 80
- 60 اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم اکتوبر 1995ء، ص 16
- 61 اوہی، ص 18
- 62 اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم اکتوبر 1995ء، ص 20-21
- 63 احسان اللہ طاہر۔ کنکاں نسرینیاں، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1997ء، ص 101
- 64 اے ڈی اعجاز۔ کال بلیدی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، سوم جون 1986ء، ص 3

- 65 اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، اکتوبر 1995ء، ص 73-74
- 66 اوہی، ص 126
- 67 اوہی، ص 131
- 68 اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادب بورڈ، فروری 1989ء، ص 73-74
- 69 اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، اکتوبر 1995ء، ص 73
- 70 اوہی، ص 77-78
- 71 اوہی، ص 73
- 72 اے ڈی اعجاز۔ کال بلیندی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، سوم، جون 1986ء، ص 160
- 73 اوہی، ص 254
- 74 اوہی، ص 258
- 75 اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، اکتوبر 1995ء، ص 96
- 76 اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادب بورڈ، فروری 1989ء، ص 98، 113
- 77 اوہی، ص 79
- 78 اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، اکتوبر 1995ء، ص 75۔
- 79 اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، فروری 1989ء، ص 69
- 80 اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، اکتوبر 1995ء، ص 53
- 81 اوہی، ص 64
- 82 اوہی، ص 66
- 83 اوہی، ص 73-74
- 84 اوہی، ص 89-90
- 85 اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، فروری 1989ء، ص 80
- 86 اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، اکتوبر 1995ء، ص 119
- 87 اوہی، ص 120-121
- 88 شوکار بٹالوی۔ کلیات شوکار (فلشن ہاؤس لاہور۔ 1997ء) ص 861-862۔
- 89 اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، اکتوبر 1995ء، ص 43-44
- 90 شوکار بٹالوی۔ کلیات شوکار، لاہور: فلشن ہاؤس، 1997ء، ص 861-862